

Den skrevne bog

LOVHÅNDSKRIFTER, BØNNEBØGER, OPBYGGELSESLITTERATUR

Af *Thelma Jexlev*

Bogproduktionen er til alle tider blevet påvirket af et samspil mellem kulturelle strømninger, økonomiske konjunkturer og sociale forhold.

Efter antikkens guld- og sølvaldre fulgte senantikkenes bølgedal, som fortsatte frem gennem »de mørke århundreder«. Imidlertid grundlagdes ved den karolingiske renaissance o. år 800 og den lidt ældre irske håndskriftproduktion en fornem håndskrifttradition, som efterhånden udbredtes til hele den vesterlandske verden, og hvis kvalitet holdt sig højmiddelalderen igennem. Men det gælder her, som vi også kender det i moderne bogproduktion, at den litterære og teologiske kvalitet langt fra altid er sideløbende med håndskrifternes skønhed og pragtudstyr.

Mens der i Norden i højmiddelalderen har været en ikke ubetydelig håndskriftproduktion af stor skønhed og fornem kvalitet på højde med den romanske kirkekunst, indtræder der fra 1300-tallet en følelig stagnation og nedgang svarende til den internationale udvikling. Men mens den internationale udvikling fører til en ny blomstring, må det konstateres, at den senmiddelalderlige danske håndskriftproduktion gennemgående er fattig i udstyr og ret tarvelig i kvalitet.

Opløsningstendenserne inden for kirke og klostre gjorde sig også gældende i Danmark, og selv da reformbevægelserne vandt indpas, mærkes de meget lidt i den ganske vist kun brudstykkevis bevarede bogproduktion. I Frankrig, Nederlandene, Italien og England opstod i sengotikken en række scriptorier med speciale i fremstilling af pragtfuldt illustrerede bønne- og tidebøger samt andre bestillingsarbejder. I de tyske lande mærkedes denne bølge næsten ikke, og til Norden nåede den aldrig. De få pragteksemplarer, som findes i svenske og danske biblioteker, kan nok være bestilt til brug heroppe i Norden, men udførelsen er flamsk eller fransk.

I 1400-tallet begynder byernes borgere at gøre sig gældende både som skrivere og i mindre grad som bestillere af håndskrifter, samtidig vinder folkesproget for alvor indpas ved siden af latinen. »Oplysningslitteratur« som *Lucidarius* og *Sydrak* – omend af et vist teologisk tilsnit, fantastiske beretninger som *Mandevilles rejse* og endelig den romantiske ridderdigtning forudsætter et bredere læsende publikum end domkapitlernes gejstlighed, klosterfolk og medlemmer af højadelen. Gennem testamenterne får vi visse oplysninger om adeliges bogbesiddel-

Eksempel på pergamenthåndskrift. 1. blad af »Sanctuarium Birgerianum« med usædvanlig flot initial (AM. 292, fol.). Fot. Rigsarkivet. Se side 6.

ser, det drejer sig især om *breviarer* og *psaltere* (der senere afløses af tidebøger). Helt konkrete beviser på adelsbiblioteker er yderst få, et enkelt findes i Det kgl. Bibliotek: en verdenskrønike på plattysk. Den har ikke blot tilhørt Christian I's betroede embedsmand, ridderen Eggert Frille, men er udført på hans bestilling, som det fremgår af kolofonen. Arbejdet er formentlig udført i Lübeck, hvortil han havde særdeles gode forbindelser, og det er nok ikke helt tilfældigt, at Eggert Frille, der skrev latin, plattysk og dansk lige godt, bestilte en tysk verdenskrønike i stedet for f.eks. Saxo-compendiet,

Den senmiddelalderlige, skrevne

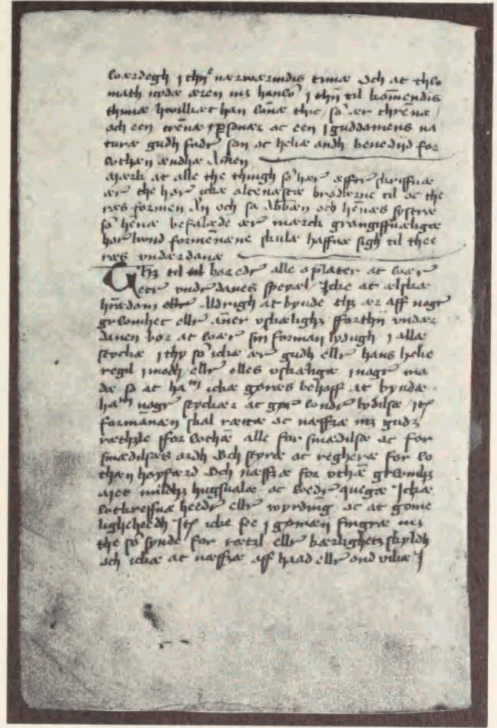
danske bog fanger vor interesse mere ved sit indhold end ved sit ydre. Alligevel vil det som baggrund for de første trykte bøger være på sin plads at fortælle lidt om håndskrifternes udseende. Indtil ca 1400 var pergament det enerådende materiale til at udtrykke sig skriftligt på, hvis det skrevne var beregnet til at have en længere levetid. Fra o.1375 begynder det langt mere prisbillige papir så småt at finde anvendelse til dokumentudstedelse, mens det i det danske håndskriftmateriale næppe kan påvises anvendt til bøger før o.1425, og først i anden halvdel af det 15. årh. bliver papirhåndskrifter almindelige. I det langt rigere svenske materiale findes der blandt Vadstena-håndskrifterne i Uppsala Universitetsbibliotek et par papirhåndskrifter, som dateres til det 14. årh. Om et af dem, der bl.a. indeholder Hugo af St. Victors skrift om Noahs ark på latin – gælder, at det rimeligvis er erhvervet i udlandet. Et andet blandingshåndskrift er ganske vist blevet til i Vadstena, men kan kun for enkelte af stykkerne være skrevet før 1400, da der omtrent i begyndelsen af håndskriftet findes afskrifter af breve fra Erik af Pommern fra 1417.

Bøger var og blev dog en stor sjældenhed, hvert eksemplar skulle derfor læses af mange mennesker og passere mange hænder. Pergament var meget dyrere end papir, selv om papir indtil slutningen af 16. årh. kun kunne erhverves ved import, mens det langt stærkere pergament fortrinsvis var af hjemligt fabrikat, det bevarede derfor sin førerstilling, indtil den massefremstillede bogtrykte bog slog det ud.

Papirhåndskrifternes størrelse var afhængig af papirarkenes størrelse (se

side 71 f.), og papirformene varierede langt mindre end de huder, der blev til pergament. I Sydeuropa anvendtes fortrinsvis gedeskind, i Norden fåreskind og kalveskind – kun på engelsk skelnes der mellem parchment og vellum. Selv af et kalveskind var det vanskeligt at få mere end et enkelt stort dobbeltblad = 4 sider i storfolioformat. Det fortælles, at der til Flatey-bogen medgik 100 kalveskind. Dobbelbladene blev først samlet til læg efter skrivning, og da et læg kunne indeholde fra to til ti blade var kuster (se side 77) et vigtigt hjælpemiddel til at få bladene rigtigt på plads, samtidig foliering er derimod sjælden. Liniering skete ved hjælp af udspændte tråde eller tegnedes med en pren.

»Brød«teksten blev skrevet først, med rimelig plads afsat til initial eller rubrik. Ofte angav et lille bogstav, hvad rubrikator eller initialmaler skulle gøre. Det var oftest en anden person end skriveren, og i mange håndskrifter mangler initialerne. De store tospaltede folianter tilhører fortrinsvis den ældre periode og forekommer kun sjældent i senmiddelalderen uden for de liturgiske bøger. Kvart-, oktav- og duodez-formaterne dominerer, idet formatbetegnelserne fra papiralderen også benyttes om pergamentcodices. Pergamentmager kendes som tilnavn i Danmark fra slutningen af 1400-tallet, men vi har næppe nogen dansk forklaring på det store arbejde med at skrabe, tørre og smidiggøre samt blege og glatte huderne, så at man i stedet for en simpel »skindbog« kunne fremstille en fin »membran« eller »codex pergamenus«. Et af de få steder hvor skrivearbejdet omtales er den danske Suso-oversættelse: »Ho gifuer mek per-

Eksempel på papirhåndskrift. Side i Grinderslevhåndskriftet med den uidentificerede tekst, som Brandt kalder »Raad til Klosterfolk« (AM. 783,4^o). Fot. A. Mann Nielsen.

met so bred som hemmelen, so møghet blek som vatn i haf, oc so manne penne som løff ær po træ oc gres i æng, at iech matte sammel scriufue then drøfuels...« (udg. s.29).

Den robuste pergamentbog har i og for sig ikke haft særlig indbinding behov, og der findes da også flittigt brugte håndskrifter, som kun er heftet ind i omslag svarende til håndskriftets øvrige blade. Det gælder f.eks. det ældste af Lundenekrologierne og »Ribe Oldemoder«. (Ribe Domkapitels kopibog), begge store af format, men ikke ret tykke. Udstyrsmæssigt er det beskedne bøger, men at stå med dem i

hånden med deres tydelige spor af brug gennem 3-400 år bringer en i nærmere kontakt med middelaldermennesket end synet af museernes pragthåndskrifter.

Pergament er et »levende« materiale, som tydeligt påvirkes af ændrede temperatur- og fugtighedsforhold, og det kunne derfor være en fordel, at den alm. middelalderlige indbinding bestod af to træplader oftest overtrukket med skind, der samtidig dannede bogens ryg. De kraftige og stive træplader kunne holde det levende materiale på plads.

Skindet var ofte farvet rødt, undertiden grønt eller sort, men er indtil ca. 1500 normalt udekoreret, men tit forsynet med metalknapper og læderremme med metalspænder eller stroppe til at binde. Til de bøger, som var lænkede, var en solid indbinding nødvendig, men i øvrigt er vort kendskab til indbindingen af de nordiske håndskrifter betydeligt ringere end til selve håndskrifterne. Dels har senere tiders samlere ladet dem indbinde i fornemme barok- og rokokkobind, dels er mange håndskrifter kun fragmentarisk bevaret som omslag eller hefteremme om 1500- og 1600-tallets regnskabsarkivalier. Ved siden af de jævne middelalderbind, som man hyppigst støder på, er enkelte af de tidligste, fornemme håndskrifter dog bevaret i en slags pragtbind, idet træpladerne er dækket af kunstfærdige metal- og elfenbensarbejder, således evangeliebøgerne fra Dalby og Horne.

Papirshåndskrifterne måtte under alle omstændigheder beskyttes, i alt fald med et pergamentomslag, men en fast indbinding var dog det bedste værn. Det er nok baggrunden for, at

man i senmiddelalderen får de mange *samlingshåndskrifter*. Der eksisterede dog også blandingshåndskrifter tidligere, det gælder således det ældste kendte dansksprogede litterære håndskrift, fra o. 1300, oprindelig på ca 120 blade i kvart. De bevarede dele omfatter en »lægebog«, nemlig Henrik Harpestrengs to urtebøger (Kungliga biblioteket Sth.K 48) og nogle legender (Cambridge Add.mss. 3827). En af forklaringerne på blandingshåndskrifter kan være ønsket om fuldt ud at udnytte det dyre skrivemateriale. Blanke blade og sider er sjældne i pergamentshåndskrifter. For de senmiddelalderlige papirshåndskrifter tror jeg, at hensynet til indbinding spiller ind.

En del (yngre) samlingsbind har oprindelig bestået af flere selvstændige skrifter, men dog også adskillige bøger af blandet indhold skrevet af samme skriver. Det gælder f.eks. et papirshåndskrift på 162 blade, delvis skrevet tospaltet, i lille folioformat (KB Sth.K 4) fra anden halvdel af 1400-tallet, indeholdende en betydelig legendesamling: »Hellige kvinder«, en dansk oversættelse af Rydårbogen, en såkaldt »stenbog« og den romantiske versroman Ivan Løveridder – alt sammen på dansk og skrevet ud i et af samme hånd, der også har skrevet de røde initialbogstaver.

Nogle håndskrifter er blandet på en anden måde som den klosterbog (AM 76,8°), der tidligere blev kaldt Peder Ræffs håndskrift, fordi Peder Ræff (Litle) er angivet som forfatter til et par af bogens Maria-viser. Håndskriftet synes at være blevet til i et dansk dominikanerkloster i 1400-tallets anden halvdel med bidrag af en række

hænder, sproget veksler mellem dansk og latin. Det danske hovedindhold er *Lucidarius* (se s. 88), Davids 7 bodssalmer, trosbekendelsen og fadervor, desuden danske og latinske homilier – tekstudlægning i form af korte prædikener, danske og latinske sange, delvis med noder, samt på latin *Jesu barndoms bog*.

Selv om papirhåndskrifterne bliver almindelige i løbet af det 15. årh., får det kun begrænset indflydelse på skriftformen, idet *bogskriften* oftest i form af *gotisk halvkursiv* (se ill. s. 52) eller *halvuncial* stadig er fremherskende. Den særlige gotiske *missaleskrift* (se ill. s. 2, 85) træffes sjældent uden for liturgiske håndbøger til brug i kirkerne, men den får stor betydning som model for de ældste tryktyper.

Når skriftbilledet kan virke »flygtigere« på papir end på pergament, hænger det sammen med materialernes karakter og den forskellige »modstand« de gør under skriveprocessen. Samtidig er mange af de sene lovhåndskrifter skrevet med den *helkursive* skrift (se ill. s. 51), som vi kender fra dokumenter, regnskaber og jordebøger. Opløsningstendenser ned mod 1500 gør sig gældende i retning mod en flygtigere, hurtigere og mere uskøn skrift sammenlignet med de ældre, faste, mere letlæselige skriftformer.

Den middelalderlige bogproduktion i Danmark har naturligvis omfattet en betydelig række latinske skrifter uden for den gejstlige sektor, men dels mister latinen sin dominans i løbet af senmiddelalderen, dels er det vanskeligt at afgøre, om en latinsk bog er skrevet her eller skyldes import, mens det følger af sig selv, at dansk/nor-

disksprogede er blevet til i Skandinavien. De følgende afsnit tager kun ringe hensyn til de latinske bøger, ligesom visse genrer lades helt uomtalt, først og fremmest den historiske litteratur, som fortrinsvis er overleveret i rene afskrifter. I stedet koncentrerer fremstillingen om nogle karakteristiske eksempler inden for væsentlige grene af den danske bogproduktion.

Sikre eksempler på fuldstændig bevarede liturgiske bøger skrevet i Danmark i senmiddelalderen er yderst få, således to *breviarer*, typiske repræsentanter for hver sin håndskriftstradition. Det ene er skrevet af præsten Jens Svendsen i Nyborg (Ups. UB.C 447), således som han selv meddeler sidst i håndskriftet. Det er et papirhåndskrift i oktav på godt 300 blade, indledt af en kalender på pergament. Skriften er en ret flygtig helkursiv med enkle røde initialer. Det andet er et prægtigt pergamenthåndskrift, 13×20 cm og meget tykt, næsten 500 blade. Skriften er halvkursiv i to spalter, klar og tydelig og smykket med røde og blå initialer, mange af dem i fleuronné-teknik. Breviareet er bestilt af den senere norske ærkebiskop Erik Valkendorf til personligt brug, formentlig umiddelbart efter år 1500, da han var provst i Lund – og derfor efter dansk »norm«. Måske var det årsag til at han ved sin død skænkede det til domkapitlet i Lund. De *breviarer* og *missaler*, som på Erik Valkendorfs foranledning blev trykt i Paris og København er et stiftsbreviar og -*missale*, beregnet for Nidaros ærkestift; se ill. s. 19 og 85.

LOVHÅNSKRIFTER

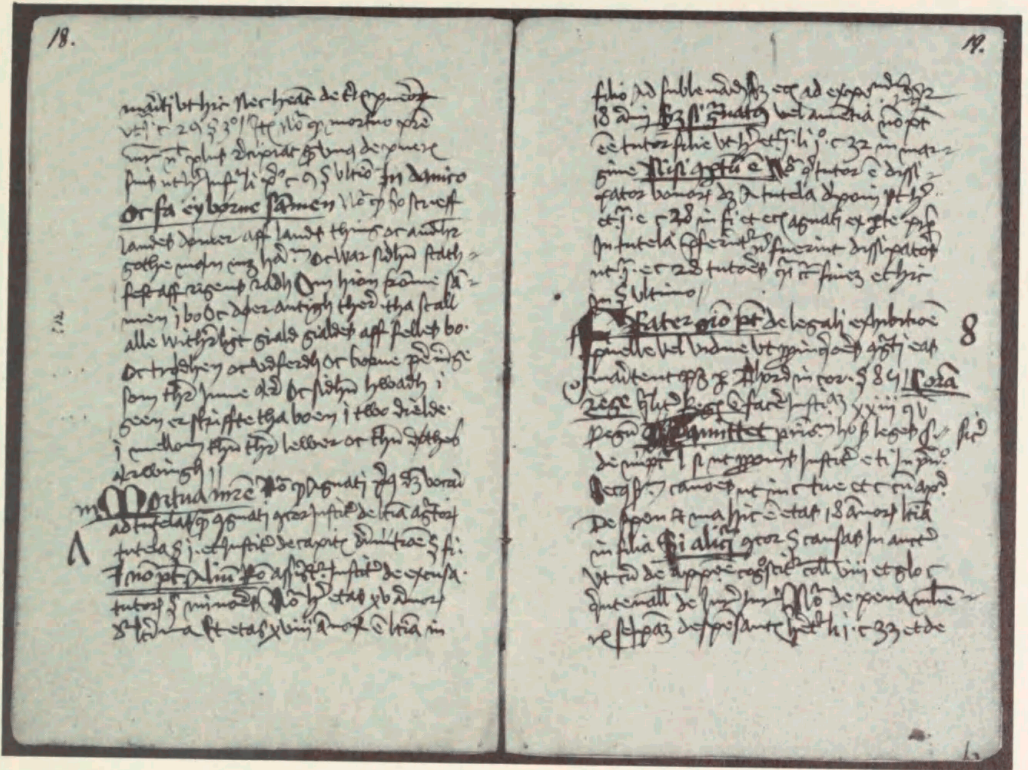
Lovhåndskrifterne udgør talmæssigt langt den største andel af vore middelalderhåndskrifter. De indeholder primært en eller flere af *landskabslovenes* tekster, dertil kan føjes senere tillæg, tekst til en eller flere af håndfæstningerne 1282 ff og andre for hele riget gældende kgl. forordninger vedtaget og udstedt på danehof, desuden gårdsretten og evt en stadsret. Af landskabslovene var kun Jyske lov en egentlig lov, givet på danehof 1241 kort før Valdemar Sejrs død og formentlig vedtaget på landstinget. De skånske og sjællandske love opfattes som private samlinger af retskilder, som dog i løbet af 1200-tallet opnåede offentlig anerkendelse jævnsides med Jyske lov. I de første rigslove fra midten af 13. årh. henvises kun til »Kong Valdemars lov« eller »lovbogen«, hvormed menes Jyske lov, mens der fra slutningen af århundredet tales om »leges terre«, dvs. alle landskabslove. Jyske lovs forrangsstilling er især eftermiddelalderlig, men giver sig dog også udtryk i den middelalderlige håndskriftsoverlevering. Det betydeligt større gyldighedsområde – den gjaldt også for Fyn – kan ikke forklare, at der både før 1450 og fra 1450 til reformationen er flere håndskrifter af Jyske lov og dens forskellige tillæg end af alle andre danske love tilsammen. I den eftermiddelalderlige overlevering er Jyske lov altdominerende, fordi den med tillæg og glosser efterhånden fik karakter af rigslov og blev det grundlag hvorpå Christian V.s Danske Lov skabtes 1683; gennem denne lov er enkelte paragraffer af jyske Lov stadig gyldige.

Et lovhåndskrift vil for loven(e)s vedkommende være skrevet på dansk, mens tillæg, forordninger og evt. forklaringer oftest vil være på latin. I Skåne foretog ærkebiskop Andreas Sunesen allerede i begyndelsen af 1200-tallet en latinsk bearbejdelse (parafase) af loven i forbindelse med udstedelsen af den skånske kirkeret. Jyske lov blev i det 14. årh. oversat til både latin og plattysk.

Det berømteste af alle danske lov-håndskrifter er et eksemplar af Skånske lov fra o. 1300 helt igennem skrevet med runer.

I slutningen af 15. årh. og begyndelsen af 16. årh. foregik afskrivervirk-somheden så livlig som aldrig før og nu med særdeles aktiv deltagelse fra verdsligt hold. Nogle af de navngivne skrivere har endda skrevet flere eksemplarer. Af Jens Nielsen fra Ålborg, som o. 1480 var virksom i Horsens er bevaret ikke mindre end fem – forskellige – håndskrifter af Jyske lov. Mest bemærkelsesværdigt er, at fire af hans lovbøger indeholder et varierende antal af de nedenfor omtalte Thords artikler i dansk oversættelse, så at man derfor har tillagt ham æren for denne (Lebech s. 175-76).

Af de senmiddelalderlige lov-håndskrifter er mange på papir, og de udmærker sig sjældent ved udstyr eller skrift. Enkelte pragthåndskrifter findes dog, bl.a. det meget smukke, som stadig opbevares på rådhuset i Ribe. Men flertallet bærer tydeligt præg af at være beregnet til praktisk brug – og at være blevet brugt. Kun synes noterne i sådanne brugshåndskrifter oftest mere fåtallige end man kunne forvente.

Thords artikler og biskop Knuds glosser Mens tilføjelser og ændringer efterhånden indarbejdedes i de skånske og sjællandske love, forblev Jyske lovs tekst stort set uændret middelalderen igennem. Tilbage til de ældste håndskrifter forekom teksten i to afvigende redaktioner, uden at den ene kan anses for mere autoritativ end den anden. Engang i det 14. årh. er kapitlet »om trolddom« tilføjet. Særegen for Jyske lov er de latinske juridiske udlægninger og kompletteringer, som fandt sted o. 1300 i form af »Thords artikler« [1], men som kun synes lidt udbredt, indtil biskop Knud benyttede dem som udgangspunkt for sine glosser. Omtrent samtidig blev »Thords artik-

Knud Mikkelsens »kladdebog«. Glosse til 1. bog, kap. 7 *Mortua matre* Nota quod agnati prius debent vocari ad tutelam quam cognati ...agnatorum. – Skriften er helkursiv. Dette håndskrift har kun glosser, ingen lovtekst (AM. 12,8^{vo}). Fot. A. Mann Nielsen.

ler« som foran omtalt oversat til dansk.

Thords næsten 100 artikler indeholder bl.a. en lang række processuelle bestemmelser, der giver detaillerede forskrifter for brugen af de forskellige former for vidner. M.h.t. adgang til appel og vidnebevisets betydning betegner Thords artikler nydannelser i forhold til loven og er vidnesbyrd om den retsudvikling, der havde fundet sted siden lovens udstedelse.

Jyske Lov 1. bog, kap. 7 v.s.: latinsk tekst med glosse, h.s.: dansk tekst. – a i agnati, agnatorum er fejllæst som den 9tallignende con-forkortelse. – Begge tekster og glosser er skrevet med bogskrift (halvkursiv) med initialer i halvuncial (AM. 16,8^{vo}). Fot. A. Mann Nielsen.

I senmiddelalderen blev Jyske lov genstand for en ny juridisk kommentar. Den lærde Knud Mikkelsen, indehaver af den sjældne dobbelte doktorgrad »utriusque juris« – d.v.s. både i kanonisk ret og romerret – blev i 1451 biskop i Viborg og anvendte sine ledige stunder de næste 25 år til at gennemarbejde Jyske lov. Han havde bl.a. studeret i Erfurt, hvor han i flere semestre var rektor for universitetet; i 1440'erne var han dekan i Københavns

kapitel og medlem af rigsrådet. Både af Christoffer af Bayern og Christian I blev han hyppigt benyttet i diplomatiske hverv til udlandet. Selv om han fra Viborg i begrænset omfang fortsatte sit hverv som diplomat, var han dog så langt borte fra begivenhedernes centrum, at han i fred og ro kunne dyrke sin juridiske videnskab. På grundlag af den latinske oversættelse af Jyske lov foretog han en fuldstændig sammenligning med romerret og kanonisk ret samt i et vist omfang med danske retskilder. Resultatet blev nedfældet i de såkaldte *glosser*. Hans arbejde må have vakt opsigt i datiden og fik en vis udbredelse takket være, at glosserne sammen med Jyske lovs danske og latinske tekst var med i den første

Quia matre pater nō pōt tenere scāi pueros suos cum eoz matrinomo si sint ex annoz si voluerit ab eo separari. Sed filio nequaquā pōt se eximere a tutorē pater autē tradidit eā legitimo tutori nisi aliquo circumventō infortunio sed si quavis fuerit senectute vel amētia vel si se tradiderit tutori alterius qd dicitur fletūz qd nō pōt scipm tueri nec aliu. sed qñ hoc contingit ille qui primus est ei in cognatōe debet eam tueri & bona eius nisi cōpertū fuerit qd dissipaverit bona eius. Tamen sunt p̄p̄quiores cōfessio p̄p̄ p̄is q̄ ex p̄e m̄is ut sunt tutoz.

Ne fadhet mo ey holle sōnne m̄z thet
re modherne Capitul. vii.

Nōde sonnet m̄z fadhet sithū there modher et dōdo oc are til alder kōne ex v̄rthē tha mo fadhet ey holle thm̄ om te ville fra hannū f̄re m̄z thet modherne. En dathe ma engelw̄de seie sigh aff fadhetz warie s̄: en han giffwer bene amen reite warie v̄thū hannū kōner so meen til ant̄h̄ oldher eller w̄idh̄ eller at han flet̄h̄er sigh.

Fort at nar han kan ey w̄re s̄r eghen warie tha mo han ey w̄re am̄es warie en nar som so mer tha seal han warie w̄re thet nesth̄ er i byedd̄ v̄thū han er affhoriet. Ware togh fadhetz fr̄dhet nemere warie at w̄re en modherne fr̄dhet.

Nota mei. Nota q̄ cogn̄ p̄us dicit vocari ad tutoz q̄ cogn̄ eoz. nisi de legit̄ cogn̄. nota. §. 1. 7. nisi. de cap̄ bonam̄ r̄e. §. 1. 7. nō p̄t aliu. r̄o aliu. de exhered̄ tutor. §. 1. m̄uato.

Nota hic etas ex annoz. d̄i legit̄ 7 etas xvij amoz. d̄i legitima an f̄io ad f̄ub̄nandū sed cū ad exponendū requirunt xvij ann̄.

Fater nō pōt tenere s̄ozē sc̄i nō marie. vii.

Fater non potest tenere secum s̄ozē nō marie. vii.

maritiam q̄ d̄i v̄rthē sc̄i aliq̄no alio.

boner reuerentur. *Nota ratio. quia textus hic nō legitur de reatibus sed solummodo de terra empticia.*

Pater non potest tenere secū pue. c. vii.

Quia matre pater non potest tenere secuz pueros suos cū eozū matrimonio si sint ex ā nozū si voluerint ab eo separari. Sed filia nequaquā potest se eximere a tutorē p̄is anteq̄ tradiderit eam legitimo tutori nisi aliquo circumventus infortunio sed si grauatus fuerit senectute l' amētia l' si se tradiderit tutori alteri: qd dicitur fletūz qd non potest scipsum tueri nec aliu. sed quādo hoc contingit ille qui proximus est ei in cognatione debet eam tueri et bona eius nisi cōpertum fuerit qd dissipaverit bona eius. Tamen sunt p̄p̄quiores cognati ex p̄e patri q̄s ex p̄e m̄is ut sunt tutoz. At fadhet mo ey holle sōnne m̄z thet re modherne Capitul. vii.

Nōde sōnnet m̄z fadhet sithū there modher

et dōdo oc are til alder kōne ex v̄nther tha mo fadhet ey holle thm̄ om te ville fra hannū f̄re m̄z thet modherne. En datther ma engelw̄de seie sigh aff fadhetz warie s̄: en han giffwer hen ne amen reth̄ warie v̄thū hannū kōner so meen til ant̄h̄ oldher eller w̄idh̄ eller at han flet̄h̄er sigh. Fort at nar han kan ey w̄re s̄r eghū warie tha mo han ey w̄re am̄es warie en nar som so timer tha seal han warie w̄re thet nesth̄ er i byedd̄ v̄thū han er affhoriet. Ware togh fadhetz fr̄dhet nemere warie at w̄re en modherne fr̄dhet.

Nota matre. Nota q̄ cognati p̄us debent vocari ad tutoz quā cognati conuoz. nisi de legitima cognatoz tutola.

Samme lovtæst som foregående side i Brandis' Ribe-udgave 1504 (LN 110). Fejllassningen gentaget. Fot. Kgl. Bibl.

trykte lovudgave 1504 af Mathæus Brandis i Ribe, genoptrykt af Ghemen 1508. Imidlertid findes glosserne kun bevaret i fem håndskrifter, hvoraf det ældste er blevet kaldt »Biskop Knuds kladdebog«. Det er et papirhåndskrift skrevet med en uregelmæssig kursivskrift, af blækfarverne at dømme til forskellig tid. Indholdet er begrænset til selve glosserne uden den lovtæst, der blev kommenteret. Gennemgående er det den bedste tekst, og man har troet, det var biskop Knuds egen nedskrift. Fejl og overspringelser i forhold til øvrige tekster viser, at

Side af Ghemens tryk 1510 (LN 111). Jyske Lov med glosser. Trykkets halvunciale initialer svarer nøje til håndskrifterne. Fot. Kgl. Bibl.

dette ikke kan være rigtigt. Man ville jo heller ikke vente, at glosserne blev udarbejdet uden sammenhæng med det, der skulle forklares. Derimod kan det godt være en udskrift af glosserne efter bisp Knuds håndskrift, der p. g. a. visse anmærkninger og det gentagne »in margine« må antages at have indeholdt den danske og latinske tekst, hvortil glosserne er blevet skrevet til i marginen, ganske som i de tre pyntelige pergamentcodices fra slutningen af 15. årh. (Kgl. Bibl. GkS 3135 og 3136, 4to; AM 16, 8°). Det finest udførte af håndskrifterne har senere tilhørt

kansler Johan Friis og er af ham foræret til kong Frederik II. Ved indbindingen i et brunt læderbind med blindtrykt akantus-rankeværk er der taget tilbørlig hensyn til marginalnoterne. Efter den danske fortale følger den latinske og således fremdeles § for §. Der er glosser i sparsomt omfang til den danske tekst og mange til den latinske, omend de aftager mod slutningen. Hver glosse knytter sig til et enkelt af tekstens ord, og dette indleder glossen.

I det sidste håndskrift (GkS 3137,4^{to}) er glosserne samlet bagefter hvert kapitel. Den trykte udgave fremtræder som de tre ovennævnte håndskrifter og kan evt. have haft et af dem som forlæg.

Herluf Skaves lovbog

Dette håndskrift er et typisk eksempel på en senmiddelalderlig lovbog bekestet af en adelsmand til sit eget private brug. Det er en pæn kvart, ca. 14×20 cm, på 233 blade, skrevet med en klar og tydelig halvkursiv, rigeligt forsynet med røde initialer. Med forskellige hænder findes en del marginalnoter, hvoraf de ældste kan skyldes Herluf Skave (d.æ.), mange er fra det 16. årh., og de fleste er blevet noget beskåret ved indbindingen i 1570,

Håndskriftet indledes med 1: en ufuldstændig gengivelse af kong Erik (5.) Glippings Nyborgske forordning 1284. Så følger 2: Jyske lov i den ældste form uden trolddomskapitlet; 3: Valdemars sjællandske lov; 4: Sjællandske kirkeret; 5: Eriks sjællandske lov; 6: den gamle akt om grænsemærkerne mellem Danmark og Sverige; 7: gårdsretten; 8: »1284-forordningen«. Den oprindelige tekst afsluttes

fol.216-28 med 9: håndfæstninger og kongebreve fra 14. årh. Derefter følger på den samme side årstallet 1470 med en afvigende hånd: »Aar effter gutz byrdh m^o cd^olxx tha lodh herloff nielssøn som kalles skave j Eskelstrup scriue thenne bogh«.

På de sidste fem blade findes med yngre hænder (16. årh.) en latinsk tekst om kongekroning (De coronacione regis), nogle værdiberegninger, nogle annalnotitser om slaget ved Falköping (Åsle 1389) og enkelte fra det 15. årh. Samme hånd som har skrevet De coronacione regis-teksten har forsynet første del af håndskriftet med latinske klummetitler, men er stoppet op et sted i lovteksterne. På det tidspunkt har bogen haft en anden indbinding. Lovbogen er nu indbundet i et brunt læderbind, med typiske renæssanceblindtryk på både for- og bagside. Midterfeltet er formet som en bue omkring en siddende figur, uden om midterfeltet er borter med rankeværk. På forsiden er over og under midterfeltet stemplet i blindtryk navnet »Harloff Skaffve« og årstallet »1570«. Dette er ikke som man umiddelbart kunne tro en fejl fra bogbinderens side, men skyldes at bogen blev arvet af sønnesønnen Herluf Skave, som fra 1560'erne var landsdommer i Sjælland. Hans enke Anne Tygesdatter Brahe døde 1590, og bogen blev da erhvervet af Claus Podebusk, på forsatsbladet står nemlig: 1590 Klaus Podebusk. Hvem der senere har ejet bogen, indtil den indgik i Rostgaards berømte bibliotek, hvorfra Arni Magnusson købte den, vides ikke.

Manden, der lod bogen skrive, tilhørte en lokal sjællandsk adelsslægt, som fra kort før 1400 var knyttet til

hovedgården Eskilstrup i Sneslev sogn. Herlufs fader var rigsråd hr. Niels (Jens) Skave, der i 1440'erne var landsdommer. Om Herluf Skave havde gjort tjeneste i kancelliet vides ikke, men han træffes gentagne gange i 1460'erne og 1470'erne på rettertinget eller som medlem af de 4-mands-udvalg, der foretog den fysiske indførelse i godset, når en sag var forfulgt til lås med kongens lovdagsbreve. Han forekommer også som vidne i private retshandler. I øvrigt brugte Herluf Skave tiden på driften af sit gods, indtil han senest 1477 blev kongelig lensmand på Skjoldsnæsholm. Da hans broder Niels Skave 1482 blev bisp i Roskilde, overtog Herluf kort efter det meget betydningsfulde bispelen Dragsholm og beholdt det til broderens død 1500. Efterfølgeren biskop Johan Jepsen »pensionerede« Herluf Skave med det mindre len Fredsgård. 1504 træffer vi ham endnu på Sjællands landsting og året efter både på rettertinget og som medbesegler af et brev udstedt af datteren Anne, men derefter hører vi ikke mere til ham. Sønnen Mourits skrev sig allerede i 1490'erne til Eskilstrup, som ved hans død 1532 gik videre til dennes søn Herluf, den senere landsdommer.

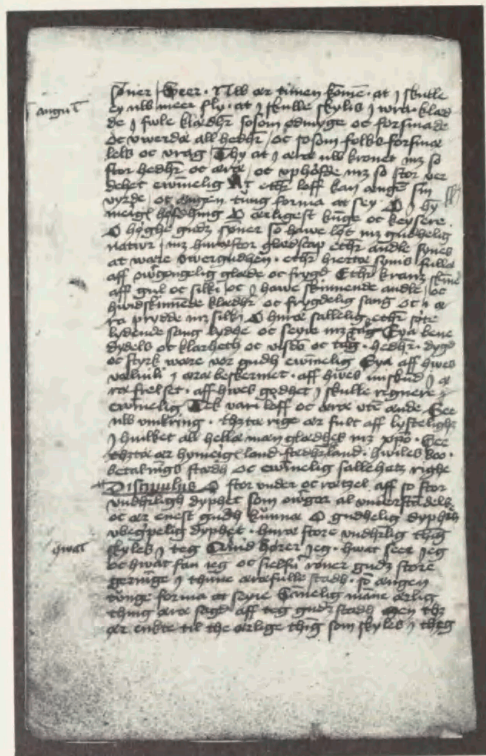
Det billede, vi gennem dokumenterne får af Herluf Skave (d.æ.) tegner den praktiske mand, der udfører sine standspligter, men derudover synes at være betragtet som lovkyndig af sine samtidige. Lovbogen har han anskaffet sig ikke for at kunne prale over for omgivelserne, men for at kunne dyrke sine juridiske interesser, og for at have en autoritativ kilde ved hånden, hvis hukommelsen skulle svigte ham.

OPBYGGELSESLITTERATUR

Efterhånden som læsekyndigheden blev mere udbredt og brugen af folkesprogene mere almindelig, voksede mulighederne for en udbredelse af 1300- og 1400-tallets internationale litteratur. Mens *skolastikerne* i 1200-tallet fortrinsvis henvendte sig til et teologisk skolet publikum, havde den noget yngre *mysticisme* videre berøringsflader og havde ligesom *helgenleger* og »folkebøger« også bud til verdslige kredse. I det omfang oversættelseslitteraturen er blevet bevaret er den dog især blevet til bag klostermure.

Grinderslevhåndskriftet

Den største samling opbyggelige skrifter på dansk og et af de mest omfattende skandinaviske sprogminde-mærker uden for den Birgittinske kultursfære er et håndskrift i Det Arnamagnæanske Instituts danske samling (AM 783,4^{to}), Det drejer sig om et papirhåndskrift i kvartformat på 361 blade, af filologer og palæografer samstemmende dateret til tiden 1430-60. Den yngste datering passer efter min mening bedst på flertallet af stykkerne, en nærmere analyse af papiret vil rimeligvis kunne klare begreberne. Papirkvaliteten er ret ensartet, men da indbindingen må være noget yngre, er der ud fra omfanget grund til at tro, at det drejer sig om flere, oprindeligt selvstændige håndskrifter. På grund af en koncept til/afskrift af et udateret brev skrevet på en blank bagside har man knyttet håndskriftet til Grinderslev kloster i Salling, beboet af augustinske korherrer. Brevet er et afkald fra væbner Albrekt Skel på en gård i

Side af Suso-teksten i Grinderslevhåndskriftet. I Discipulus-afsnittet står linie 6 nedefra: Quid hører jeg, hvad seer jeg – Quid er understreget (alm. form for rettelser). og i margin er tilføjet hvad (AM. 783, 4°). A. Mann Nielsen.

Junget til Per Mogensen (Glob), som menes død før 1472 (Rep. 12694), så at ca. 1470 bliver terminus ante quem for det første hovedafsnit. Brevets tilknytning til Grinderslev er begrænset til, at hr. Anders, prior i Grinderslev kloster, har medbeseglet det – og muligvis ført pennen. Attributionen er dog rimelig, så omfattende afskriver- og oversættelsesarbejder har krævet et kulturelt miljø af betydelig størrelse, og en hidtil overset detaille bekræfter håndskriftets oprindelse. I den originale Suso-oversættelse omtales en bøn, som i den latinske (og tyske)

original er rettet til S. Benedikt, men i den danske oversættelse henvender sig til S. Augustin.

Håndskriftets første skrift er en fuldstændig gengivelse af den sydtyske dominikaner *Henricus Susos* (Heinrich Seuses) *Gudelig visdoms bog*. Suso (1295–1366) var elev af mester Eckart i Köln og ved siden af denne den betydeligste mystiske digter. Hans *Horologium* (eterne/divine) *sapientiae* (Büchlein der ewigen Weisheit) fik stor udbredelse, og findes i flere tryk fra o.1500, desuden i fuldstændig svensk oversættelse, derudover er bevaret både danske og svenske fragmenter af afvigende oversættelser.

Suso-teksten er helt igennem skrevet af samme tydelige og rutinerede hånd. Overfladisk set, er enhedspræget så stærkt, at man må tro, det er en afskrift. Ved en nærmere undersøgelse konstateres dog mange rettelser, dels ved rasur, dels ved sletning af eller ombytning af ord, tilføjelser over linien og i margin. At oversættelsen er foretaget fra *latin* kan der ikke herske tvivl om, de latinske kapitelbetegnelser er bevaret i mange tilfælde, og et stort antal latinske gloser er anført som marginalnoter. Det sidste viser i alt fald, at skriveren har haft rådighed over den latinske tekst. Marginalgloserne kunne være tilføjet senere som forklaring til nogle af de danske måske ikke altid umiddelbart forståelige gloser. Ser man imidlertid nøjere på karakteren af de rettelser, der er foretaget under skrivningen, fremgår det, at det må være den originale oversættelse. En detailundersøgelse af de forskellige former for rettelser giver et godt indblik i oversætterens arbejdsform. Der er ikke tale om, at han har

dikteret teksten til en skriver, hvad gentagelser og ombytninger af ord godt kunne være udtryk for; men slettede bogstaver, et par steder hele ord viser, at skriveren må have haft den latinske tekst liggende foran sig og oversat »fra bladet«. Oversættelsen følger nøje det latinske forlæg og er i nogen grad præget af latinsk syntaks, men det danske gloseforråd spænder meget vidt, og teksten er langt mere letlæst end hovedparten af oversættelseslitteraturen. Den jyske augustiner, der har foretaget oversættelsen, har ikke blot været fortrolig med latinsk sprogbrug – det var jo alle nogenlunde veluddannede gejstlige – men han har derudover haft et kendskab til sit modersmål og dets muligheder, som er sjælden for 1400-tallet. Naturligvis er ikke alle hans orddannelser lige heldige, og af og til har han bevaret den latinske glose, især ved begreber, som ikke findes på dansk.

Efter Suso følger f.146–48 en latinsk *Cisio janus* – en række huskevers for at hjælpe på hukommelsen m.h.t. hvordan helgendagene følger efter hinanden; der er normalt to linier for hver måned. Versene er skrevet ret sjusket med samme mørke blæk, som er benyttet af skriveren i 4. bog af det næste hovedafsnit *Thomas a Kempis: Om Kristi efterfølgelse*; de 3 første bøger er skrevet af en ny hånd. Efter en kort prædikentekst skrevet af en fjerde hånd har skriver 5 skrevet resten af håndskriftet f.271–361. Den mest omfattende tekst er *Kærligheds sting*, som her tillægges Bonaventura, men som almindeligvis angives skrevet af forskellige andre forfattere. Stimulus amoris er et i senmiddelalderen meget udbredt opbyggelsesskrift – enten i en

lang redaktion i 3 bøger eller en kort med en helt anden kapitelfølge. Den danske tekst er særpræget ved, at omfanget nogenlunde svarer til den korte, men har den lange versions kapitelfølge. En tilsvarende latinsk tekst findes i Uppsala (C 77), den kan imidlertid ikke have været forlæg; nærmest kommer et latinsk håndskrift i Bibliotheca Laurenziana i Firenze.

F.311-27 optages af et »brev« (tractat) fra Gregor den Store til nogle klosterjomfruer (!) – f.327^v–61 opfattes af C.J.Brandt (der følges af Kaalund) som en enkelt tekst. Han kalder den »Bonaventuras råd til klosterfolk«, men i virkeligheden er der to skrifter, hvoraf det ene er det eneste helt sikre Bonaventura-skrift, som er oversat til nordisk: »Her begynder nogle punkter, som Bonaventura satte sammen...« De 25 punkter følger nøje det lille skrift *Viginti quinque memoria lia*, som findes blandt *Opuscula* i den samlede udgave af Bonaventuras skrifter. Ved indbindingen er to læg bygget om, og derved er skriftet »hugget over«. Den sidste tekst er en kort »traktat«, der kan opfattes som råd til klosterfolk. Om forfatteren oplyses intet, men teksten er hverken af Bonaventura eller et uddrag af et af de skrifter, som ofte tilskrives ham. Visse passager i skriftet antyder, at det ligesom Gregor-brevet er beregnet for nonner med en abbedisse i spidsen – evt. kan de sidste 91 blade oprindeligt have været et selvstændigt håndskrift beregnet for augustinerinderne i Asmild.

Mariager legendehåndskrift

Sammenlignet med det omfattende håndskriftsmateriale, der er bevaret

fra Vadstena kloster, er der kun få og sørgelige rester tilbage af den danske Birgittiner-kultur, sådan som den udfoldede sig i Maribo og Mariager klostre. Det yngste af dem, Mariager, er utvivlsomt blevet endeligt grundlagt i 1440'rne under medvirken af kong Christoffer af Bayern. Klosteret nød i høj grad den jyske adels bevågenhed, hvilket fremgår af den bevarede brevregistratur. Den meddeler meget udførligt om privilegier og godsershvervelser, men meget lidt om livet og arbejdet i klosteret. Indirekte kan man nok slutte, at der har været et vist borgerligt indslag, idet klosteret ejede byejendomme i en række jyske købstæder.

Om selve klostertilværelsen må vi hente viden ved analogi med det veloplyste Vadstena og ud fra de få bevarede håndskrifter og fragmenter fra biblioteket. For de fleste danske Birgittinerskrifter gælder, at de er skrevet i et blandingsprog, som af filologer skiftevis er betegnet som daniseret svensk og dansk med udprægede svedismer. Mens enkelte af disse omstridte håndskrifter med nogen sandsynlighed kan skønnes at høre hjemme i Maribo, er der bortset fra nogle statutfragmenter kun ét håndskrift (Kgl.Bibl. GkS 1586,4^o) som med fuld sikkerhed kan henføres til Mariager. Til gengæld adskiller det sig i flere henseender fra øvrige danske litterære håndskrifter.

Håndskriftet er 16×22,5 cm svarende til en stor kvart; det består af 154 pergamentblade indbundet i et helt samtidigt velbevaret bind af to træplader overtrukket med rødt pergament, også ryggen med de 5 ophøjede rygbånd er meget lidt slidt, ligesom de to

kraftige metalspænder er velbevarede. Alle afsnit er skrevet med samme hånd, en smuk, regelmæssig halvkursiv. Teksten er helt igennem forsynet med røde rubrikker og uncial-initialer. De fem hovedafsnit indledes med fleuroné-initialer i rødt og blå, hvoraf de tre er meget flotte. Den noget uregelmæssige plads de optager synes nøje beregnet af skriveren, og da den røde farve svarer til de almindelige initialer, som vist må skyldes skriveren, er der grund til også at gøre ham ansvarlig for fleuroné-initialerne. De enkelte afsnit er adskilt ved mærkebånd af hampsnor. Der må være tale om en renskrift, ikke en originaloversættelse, da der forekommer meget få rettelser i håndskriftet, hvis eneste æstetiske mangel er, at bladenes underkant har mange uregelmæssigheder. Undertiden mangler der store hjørner af pergamentet eller halvmåneformede buer, »hullerne« berører ikke klummen, men går så højt op, at en beskæring til lige under margin måtte have gjort teksten 1 à 2 linier kortere end de 30 linier »normalklummen« på 10,5×15,5 cm har.

Sproget må karakteriseres som dansk med visse jyske former, men det er langt fra så jysk som teksterne i Grinderslevhåndskriftet. Bortset fra få rettelser og sprogform er der endnu et indicium for, at skriveren ikke er identisk med oversætterten: tiden. Det har kun taget et halvt år at renskrive alle teksterne, og med de øvrige pligter en konventspræst havde, levnes der næppe tid til oversættelsesarbejdet også.

Håndskriftet er nemlig ikke blot usædvanlig ved sit flotte ydre og sit rent danske sprog i en sikker Birgitti-

nersammenhæng, men desuden ved, at hvert hovedafsnit er nøjagtigt dateret. Ved afslutningen af hver tekst tilføjer skriveren i en kort, delvis latinsk note, hvilken dato arbejdet er blevet færdigt.

F.(1-)/46: Eusebii sendebrev (93 kapitler) om S.Jeronimi død er afsluttet a.d. mdlxxxvii feria 3^a in prima ebdomada xl^c – dvs tirsdag i fastens 1. uge = 26. febr. 1488.

F.(47-)/56: S. Augustini biskops sendebrev (20 kapitler) til S. Cyrillo, ærkebiskop i Jerusalem, om S. Jeronimo er slut. A.d. 1488 f.4^a prox. post dom. Reminiscere – dvs onsdag efter den søndag man synger Reminiscere = 5. marts.

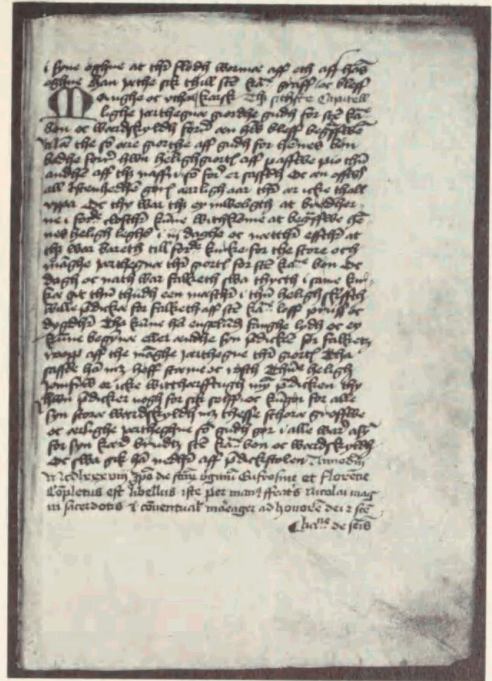
F.(56-)/101: Nu er S. Cyrilli, ærkebiskops af Jerusalem, epistola (58 kapitler) til ende ... finitur autem per manus fratris Nicolai Magni, presbiteri conuentualis monasterii Marieagher. A.d. 1488 ipso sancto sabbato pasce – dvs påskelørdag = 5. april.

F.(101-)/106: Explicit vita S. Jeronimi (6 kapitler) a.d. etc. videlicet anno prænotato per manus prætacti fratris 4^a feria pasce – dvs onsdag efter påske = 9. april. Procurante deuota sorore Elizabeth Hermanni conuentuali monasterii Marieager etc.

F.(107-)/154: A.d. 1488 ipso die sanctarum virginum Eufrosine et Florencie. Completus est libellus iste (Katharina af Sienas legende i 47 kapitler) per manus fratris Nicolai Magni sacerdotis et conuentualis Marieager ad honorem dei et sancte Katherine de Senis.

– Dvs på de hellige jomfruer E. og F.s festdag er denne lille bog afsluttet ved broder N.M., præst og konventsbroder i M. til ære for Gud og S. Katharina af Siena. – De noget obskure jomfruhelgener Eufrosyne og Florentia festligholdtes i Norden kun i Lund 18. juli, samt i Århus og Slesvig stifter, begge steder 7. juli. Da Århus havde et almindeligt sækularert domkapitel, var der for Mariager ingen grund til at søge »stiftsløsning«, sådan som Maribo havde opnået, så datoen er utvivlsomt 7. juli.

Første afsnit er nøjagtig lige så langt som det tredie, så hvis skriveren holdt samme fart som ved de følgende,

Sidste tekstsider i Mariager Legende-håndskrift med skriverens slutnotits – til ære for Gud og S. Katharina af Siena (Kgl. Bibl. GKS 1586,4^o f. 154). Fot. Kgl. Bibl.

skulle han først være begyndt hen mod slutningen af januar. Har tempoet derimod svaret til det i Katharinas legende, må han være startet omkring advent i 1487. Hans gennemsnitsfart varierer fra 1/2 til 1 1/2 blad pr døgn – hvilket sidste forekommer højt, da han jo som konventspræst har haft mange andre pligter. Det der undrer mig mest er, at han har størst fart på i de sene vintermåneder, da dagslyset endnu var begrænset, mens det er gået meget langsommere i den lyse tid fra påske til hen på sommeren. Det må skyldes andre pligter eller andre forhold, måske at Katherina-legenden først skulle oversættes. Den normale kapacitet har ligget på 2 1/2 til 3 sider pr

dag. Selv om det er risikabelt at drage slutninger ud fra dette ene eksempel, vover jeg den påstand, at en habil skriver med lethed bør have kunnet skrive 3-5 sider à 25-30 linier dagligt, hvis skriften ikke behøvede at være særlig pyntelig eller skulle særligt udsmykkes. Når man skrev på papir, kunne det endda gå hurtigere.

I de afsluttende noter får vi også skriverens navn samt navnet på opgavestilleren. Nu siger det blotte navn ikke så meget, men begge personer opgives dog som tilhørende selve klostresamfundet. G.Knudsen opgiver forsøg på identifikation efter – med rette – at have afvist, at Niels Mogensen kan være samme person som den N.M. af slægten Lange, der optræder et par gange i brevregistraturen. Om Niels Mogensen og Elisabeth Hermansdatter som postuleret skulle tilhøre adelen er uvist. Søster Elisabeth er snarest af borgerlig herkomst, med mindre hun stammer fra Holsten eller er kommet fra Sverige, da navnet Herman ikke forekommer i den danske adel midt i 1400-tallet. Niels Mogensen kan være identisk med den klerk, som biskop Jens af Århus i 1475 – som en særlig nåde – gav tilladelse til at lade sig indvi til de højere gejstlige grader af en hvilken som helst fremmed ærkebisp eller bisp mod senere at vende tilbage til stiftet. Året efter udstedte samme biskop Jens vidnesbyrd om, at Niels Mogensen af ham er indviet til diakon- og prestbyter-graderne. Da Mariager hører til Århus stift, og de to originalbreve findes i det svenske rigsarkiv, kunne de passe fint på vores Niels Mogensen. Som ung Århus-gejstlig er han i 1476 eller kort derefter draget til Sverige, formentlig

til Vadstena, medbringende sit »pas« fra sin biskop. Efter endt »læretid«, vel bl.a. tilbragt med skrive- og tegneundervisning – hans skrift minder om flere af de bevarede Vadstena-håndskrifter, og et ophold i Vadstena kan muligvis efterkontrolleres – er han artigt vendt tilbage til sit hjemstift. Senest midt i 1480'erne er han indtrådt i Mariager klostres brødrekonvent. Denne personidentifikation kaster vel intet lys over Niels Mogensens personlighed, men kunne motivere en undersøgelse af, om den svenske og danske oversættelse af brevene om Hieronymus har fælles latinsk forlæg, da en latinsk Vadstena-tekst er bevaret. Er den blevet oversat både til svensk og dansk (af en derboende dansker?), eller har Niels Mogensen øvet sig i skrivekunsten ved at kopiere det latinske håndskrift, medbragt kopien til Mariager, hvor en eller anden har oversat den? Eller er de danske og svenske oversættelser blot udtryk for et fælles europæisk modelune – der findes både højtyske og nedertyske oversættelser, den sidste trykt i Lübeck før 1500, mange italienske håndskrifter samt flamske og spanske inkunabeltryk fra begyndelsen af 1480'erne af den latinske tekst.

BØNNE- OG TIDEBØGER

Med rod i den gejstlige sfære og fortrinsvis til brug for lægfolk er bønne- og tidebøger med til at slå bro over kulturkløften. Den folkelige religiøsitet er næppe større i senmiddelalderen, men den får bedre mulighed for at udfolde sig i kirkens regi, fordi denne efterhånden giver plads til prædiken

på dansk. Bønnebøgerne må ligesom lovteksterne i nogen grad være nået ud til middelklassen og have bidraget til, at evnen til at læse spredtes. Dermed blev vejen banet for den trykte bog, som forudsætter et langt bredere afsætningsmarked end den skrevne.

Bønnebøgernes fremtrædende plads i den senmiddelalderlige litteratur ses tydeligt, selv om vi langt fra kender det oprindelige omfang. Mange er gået tabt på den ene eller anden måde, alligevel udgør genren verden rundt en væsentlig del af bibliotekers og museers fornemt illustrerede håndskrifter. I bogtrykkerkunstens første 100 år udkom der op imod 1000 forskellige udgaver, de bogtrykte er som helhed langt enklere i deres udstyr end de håndskrevne, men et fornemt eksempel på bogtryk er kejser Maximilians desværre ufuldførte bønnebog, som udkom 1514 bl.a. illustreret af Albrecht Dürer.

Formålet med både tide- og bønnebøger har været en andagtsbog til privat brug. *Tidebogen* (horæ, fr.: livre d'heure, eng.: book of hours) afløser det højmiddelalderlige *psalterium* og er lægfolks erstatning for *breviaret*, men har i modsætning til dette et stærkt varieret indhold – ofte afpasset efter bestillerens ønsker. Hovedindholdet er: kalender, evangeliestykker, Maria-bønner, Vor frue tider dvs den lille tidebøn (officium parvum b. Marie virg.), helligkorstider, helligåndstider, de 7 bodssalmer og allehelgenslitantiet, tidebønner for afdøde – i klostrene blev der dagligt bedt for de døde, undtagen i påsketiden og de store festdage – samt forskellige helgenbønner.

En særlig type tidebog med et noget

mere blandet indhold opstod i Tyskland i det 15. årh. under betegnelsen Hortulus animæ = *Sjælens urtegård*, dansk oversættelse 1552 ved den kendte reformationstidskribent Peder Tidemand (som bl.a. også oversatte Luthers huspostil). Et vidnesbyrd om, at visse katolske bøger også kunne anvendes efter reformationen.

Da indholdet varierer så meget, kan det være svært at drage en skarp grænse mellem tide- og bønnebøger, men karakteristisk for den egentlige bønnebog er, at den oftest mangler kalender, tidebøn, bodssalmer og litani. Til gengæld er antallet af bønner langt større. Bønnebøgernes genre som sådan kan spores tilbage til Karl den Stores tid, men må gennemgå en lang udvikling, før vi kommer frem til den karakteristiske senmiddelalderlige form, da bønnebogen består af elementer hentet mange steder fra, bl.a. løsrevne betragtninger af Bonaventura, Suso og den hellige Birgitta. En i det 15. årh. udbredt samling bønner skyldes en enkelt forfatter, nemlig Thomas a Kempis Betragtninger over Jesu liv (Meditationes de vita Christi) – men det er en undtagelse.

Bønner til Maria omhandlende hendes glæde og bedrøvelse er dominerende sammen med de bønner, der beskæftiger sig med Kristi lidelseshistorie. Marias moder Anna, har en fremtrædende plads i bønnebøgerne. Også de 14 eller 15 nødhjælpere forekommer ofte, enten i samlet flok eller de enkelte medlemmer, hvoraf nogle havde en lang tradition bag sig, mens andre var nye som pesthelgenen S. Rochus.

Psaltere, tide- og bønnebøger synes fortrinsvis at have været ejet af kvin-

Helsidesillustration som indledning til bønnedelen i Anna Brahes bønnebog 1497 (Kgl. Bibl. Thott 553,4^o). Motiver er et såkaldt nådestolsbillede med Gudfader holdende den korsfæstede søn. I flere af de tidlige missaletryk findes helsidesill. af korsfæstelsesgruppe med jomfru Maria og Johannes. Her er Gudfader flankeret af Maria og formentlig Birgitta. Fot. Kgl. Bibl.

der, både af gejstlig og verdslig stand. Nogle af de rigest udsmykkede eksemplarer har dog tilhørt fornemme herrer, således hertug John af Bedfords »hours« (British Library), et flamsk arbejde fra 1423, og hertugen af Berry, Etienne Chevallier, havde bestilt ikke mindre end tre fornemme tidebøger, den ene illustreret af Jean Fouquet. Så at sige alt hvad der kendes fra Norden har tilhørt kvinder, derfor har man også søgt at finde en passende kvindelig ejer til »Sunesønnernes psal-

ter« (B.L. ms. Egerton 2652), et smukt fransk arbejde fra midten af 1200årene. Både den snes senmiddelalderlige bøger, der kendes fra dansk område, og et tilsvarende antal svenske har man hidtil udelukkende tillagt kvindelige ejere, indtil de nyeste undersøgelser har godtgjort, at Karen Billes bønnebog i virkeligheden er Knud Billes. Det svenske og danske materiale er for største partens vedkommende udgivet, i Danmark er storværket *Danmarks middelalderlige Bønnebøger* netop afsluttet.

Et vidnesbyrd om den efterspørgsel, der var efter den slags bøger, er at Christiern Pedersen under sit Parisophold lod trykke en tidebog 1514, som få år efter kom i nyt oplag. Den er et eksempel på vekselvirkningen mellem trykte og skrevne bøger, idet store partier i et par af vore tidebogshåndskrifter er afskrevet efter den trykte udgave. Det ene af dem er *Ingeborg Predbjørnsdatter Podebusks tidebog* fra omkr. 1519, som tillige er den mest fuldstændige af vore tidebøger. Det er et pergamenthåndskrift i kvart på godt 200 blade, velskrevet, uden særlig udsmykning. Det er indbundet i et noget slidt brunt læderbind.

SANCTUARIUM BIRGERIANUM

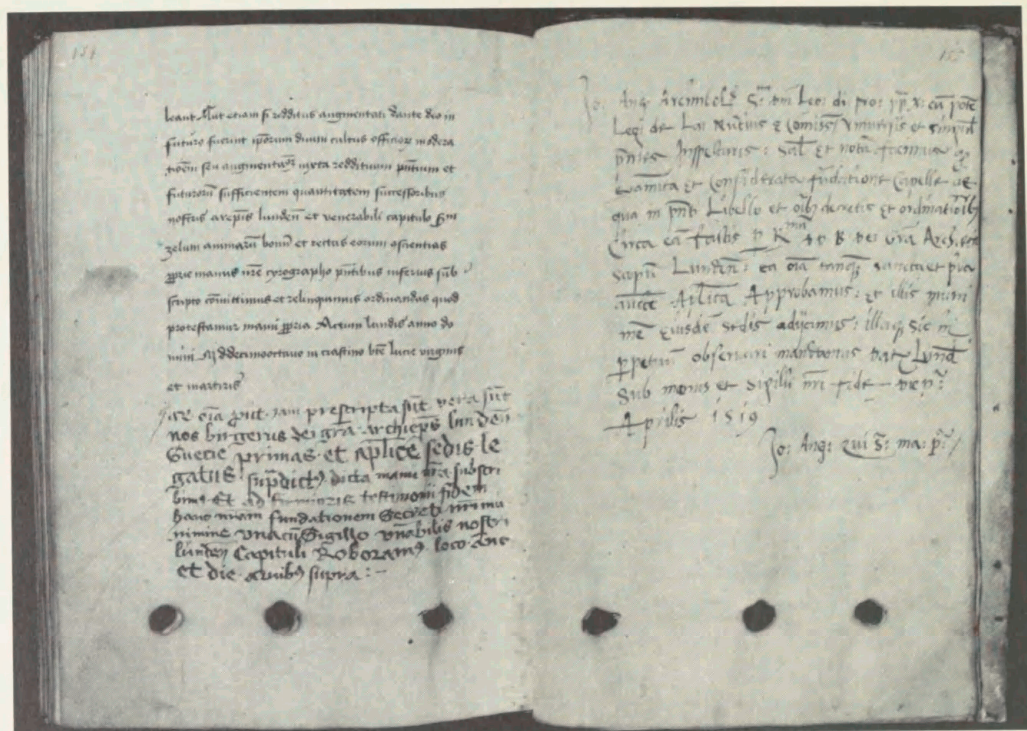
De sidste håndskrifter, som her skal omtales, indeholder tekster, der ikke lader sig rubricere i nogen af de gængse grupper. Det drejer sig om ærkebiskop Birger Gunnernsens omfattende fundats for de af ham i Kryptkirken i Lund indstiftede daglige gudstjenester til jomfru Marias ære, titlen er tilføjet

af senere historikere. Den fattige degnesøn fra Nordhalland ønskede ikke at udnytte kirkens højeste embede til personlig fordel, men at kaste glans over sin kirke. Han havde absolut sans for den ydre pragt – hans segl er et udsøgt eksempel på flamboyant kleinkunst. Til forskel fra andre stærkt verdsliggjorte senmiddelalderlige prælater var han dybt religiøs og samtidigt behersket af iver for at hævde kirkens frihed og selvstændighed. Han var næppe blind for de misbrug, der vitterligt fandt sted i kirkens navn, men modarbejdede dem kun ved sit eget lysende eksempel og ved sit arbejde for at gøre den lavere gejstlighed mere veluddannet og ansvarsbevidst. Birger Gunnensen har været en meget særpræget person på overgangen fra middelalder til renæssance med både kulturelle og kunstneriske interesser udover det sædvanlige. Han sendte Christiern Pedersen til Paris for at få trykt breviar og missale til ærkestiftet hos de bedste bogtrykkere, og han sørgede for at fremskaffe et brugbart håndskrift til Saxoudgaven. Hans gudstjenesteordning fik kort varighed, men takket være, at han fulgte kong Hans' råd og i stedet for at bygge et kapel – som senere ville have delt skæbne med øvrige kapeller – lod domkirkekrypten sætte i stand, så mindes talrige besøgende ham den dag i dag, når de står over for Adam von Dürens bemærkelsesværdige skulpturer.

Utvivlsomt har Birger Gunnensen ønsket at forkorte sit ophold i skærsilden og at blive mindet i sin kirke til evig tid, da han disponerede over sin privatformue erhvervet i dronningens tjeneste. Gennem mere end 100 år

havde kongelige og fyrstelige personer, rige adelsfolk og velstående gejstlige og borgere indstiftet evig psalterlæsning, daglige og ugentlige messer – deraf mange til Marias ære – men ingen enkelt donation kan måle sig med ærkebisp Birgers. Lige så grandios som det planlagte værk til Gudsmoders ære er de to håndskrifter (AM 292 fol. og RA), der indeholder alle bestemmelserne og nærmest må opfattes som et stiftelsesdokument i kæmpeformat. Begge er fornemme pergamentshåndskrifter i folioformat, Rigsarkiveksempelret er 20,5×30 cm, klummen 14×18 med normalt 19 linier pr side, eksemplaret i Det Arnamagnæanske Institut er lidt større. De er skrevet med en stor, smuk regelmæssig skrift næsten uden rettelser. Det er tydeligt renskrifter ved hver sin skriver. Bortset fra en noget kortere indledning i RA-teksten stemmer de indholdsmæssigt og sprogligt overens. Ordforrådsmæssigt er varianterne ubetydelige, sproget er i begge tilfælde skånsk, hver skriver har sin sprogtoner og sin helt personlige ortografi. Initialerne adskiller sig gennemgående kun fra skriften ved at være større og længere, i første og sidste linie er over- og underlængder ofte forlængede med en vis dekorativ virkning. I AM-eksemplaret er 1. blad skrevet to gange, hvoraf det ene har plads til begyndelsesinitial, og det andet har en meget flot initial i gitterværk udfyldt med røde og grønne farver samt sølvstift, en del storbogstaver på siden har røde og grønne pyntestreger.

Indbindingen stemmer nøje overens: kraftige hæftesnorer, træplader overtrukket med brunt skind. Alle fire

Sanctuarium Birgerianum. Sidste side med Birgers egenhændige autorisationspåtegning 1518 og legaten Archimbolds stadfæstelse heraf. Fot. Rigsarkivet.

ydersider viser samme blindtrykte dekoration. De store rektangulære inderfelter brydes af krydsende skrålignier, og de fremkomne rhomber udfyldes af en fliget bladdekoration. Til den omgivende bort er anvendt rullestempler med et indviklet motiv af kannelerede vaser og skåle – et yndet renæssancemotiv, men vist de tidligste skandinaviske eksempler. Tilsvarende indbindinger er af Henry Bruun konstateret på to af Det kongelige Bibl.s ikke-danske inkunabler, hvoraf den ene har sikker proveniens i Lund.

I begge håndskrifter er der 4-5 cm fra underkant 3 huller ca 1 cm i diame-

ter, de er udstanset både i bindplader og gennem alle pergamentblade, de er beregnet til seglsnore.

Efter teksterne har Birger gjort en egenhændig tilføjelse, hvori han meddeler, at han besegler med sit segl og domkapitlets segl, ligesom Archimbald der derefter har autoriseret bøgerne, har hængt sit segl under. Det var en meget udsat position for vokssegel, og de synes da også at have haft de senere i det 16. årh. kendte blikkapsler til beskyttelse, idet Arni Magnuson på en indklæbet seddel i AM-eksemplaret meddeler, at stumper af kapitlets segl var i behold i en blikdåse ligesom rester af alle seglsnore.

Hovedteksterne antages skrevet 1512, da Birger planlagde at resignere sit embede, en kort tilføjelse er dateret

14. dec. 1518, og Archimbolds autorisation april 1519, et halvt år før Birger Gunnersens død.

Man var ikke uvant med store skrivearbejder i Lund. I 1494 havde kantonen Bo Jensen afskrevet domkapitlets vigtigste breve i *Registrum ecclesie Lundensis* i en stor foliant, nu i det svenske rigsarkiv; og som ovenfor omtalt er Erik Valkendorfs private breviar formentlig skrevet i Lund kort efter 1500.

Slutstenen på denne tradition er Birgers gudstjenesteordning.

Til næste side:

Eksempel på senmiddelalderlig indbinding. Bindet består af to træplader overtrukket med brunt skind. De stemplede dekorationer af rosetter og rankeværk er udført i blindtryk, se s. 44.

Samtidigt el. lidt yngre bind til Missale Slesvicense 1486 (LN 185). Fot. Kgl. Bibl.

